

УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ РУХ НА ПОЛІССІ (1920–30-ті рр.)

Історія організованого культурно-просвітнього життя українців, що компактно проживають на півдні Берестейщини, бере свій початок ще з часів Першої світової війни. Традиції „Просвіти” принесли в Брест-Литовськ у 1916 році вояки полку ім. Т. Шевченка, сформованого з військовополонених українців, що служили раніше в російській армії. У сільській місцевості виникали українські початкові школи. Наприкінці липня 1917 року у містечку Дивині відбулася перша конференція вчителів цих шкіл¹.

Можливості для поживлення українського просвітництва з'явилися після укладення 3 березня 1918 року Берестейського мирного договору, згідно з яким землі на південь від Поліської залізниці було передано Українській Народній Республіці.

При сприянні українських державних структур того ж року в Бересті організовано курси українознавства для вчителів, ство-

рено українську школу, відкрито книгарню. У вересні на курсах слухали лекції 120 учителів з Полісся, Холмщини, Підляшшя, у жовтні – ще 200. Незважаючи на об'єктивні й суб'єктивні причини (нестача кадрів, шкільних приміщень, навчальної літератури, перешкоди німецької окупаційної влади тощо), планувалося відкрити 320 українських шкіл².

1 грудня 1918 року в Бересті відбувся установчий з'їзд „Просвіти”. Готували заснування товариства Олександр Скоропис-Йолтуховський, комісар Холмської губернії УНР, Карпо й Василь Дмитріюки та інші. Тоді ж гуртки „Просвіти” виникли в містечку Чернавчицях (під Берестям) і в Кобрині.

Невдовзі після евакуації німецьких військ військово-політична ситуація в регіоні загострилася. Польська окупація завдала українському культосвітньому рухові на Поліссі тяжкого удару.

Українська приватна початкова школа ім. Олекси Стороженка при Товаристві „Просвіта” в Бересті. 12 квітня 1927 р.

Спроби відродити „Просвіту” почалися вже після підписання 18 березня 1921 року Ризького мирного договору. Берестейщина разом з усіма західнобілоруськими й західноукраїнськими землями відійшла до Польщі. У Польському воеводстві, до якого включено більшу частину території Берестейщини, згідно зі сфальшованими даними перепису 1921 року, українців виявилось лише 6,6% від усього населення (63 808 осіб)³. Хоча треба, звичайно, брати до уваги й те, що частина поліщуків („тутейших”) не мала ще остаточно сформованої національної свідомості.

Міжнародні зобов'язання Польщі, декларовані нею конституційні гарантії для національних меншин (українців, білорусів та ін.) формально обіцяли їм вільний національно-культурний розвиток, свободу виконання релігійних обрядів тощо. У ст. 7 Ризького договору зазначалося: „Особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право в межах внутрішнього законодавства культивувати свою рідну мову, організувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки”⁴. Це цілком відповідало положенням Версальського трактату, до якого Польща приєдналася раніше, 28 червня 1919 року.

Однак надії на нормальний національно-культурний розвиток не справдилися. Стратегічною метою Польської держави стала інкорпорація Західної України і Західної Білорусі й винародовлення їхнього населення.

На цьому тлі аж ніяк не було випадковістю, що, скажімо, у Бересті з величезними труднощами легалізувалась „Просвіта”. Берестейський лікар Василь Дмитріюк 6 серпня 1921 року подав заяву про реєстрацію організації польською владою. У заяві названо членів майбутньої управи товариства. Це – Петро Лещинкович, Григорій Дрозд, Андрій Туровський, Микола Маланчук, Михайло Вольховий. Пізніше до них додалися Павло Артемук, Микола Крижанівський. Серед засновників товариства були також Володимир Криницький, Михайло Пантелевич, Микола Горцарук, Максим Шийко, Тиміш Олесюк та інші. Під всілякими вигаданими приводами влада зволікала з реєстрацією товариства.

Василь Дмитріюк, обраний 1922 року послом до союму, захищав національні права українського населення й на парламентському рівні. Український посольський клуб

У КРАЇНСЬКА
приватна
4-КЛАСОВА ПОЧАТКОВА
ШКОЛА
імени Олексія Староженки
в Бересті
«детского»
28 червня 1926 року
№ 74

Посвідчення

Цим свідчиться, що учень Української приватної 4-класової початкової школи ім. Ол. Староженки *Димитрій Іванович Р. Сидоренко* з *Берестя* вчився на протяг 1924/25 шкільного року в *другій* класі цієї школи по програмі державних початкових (розвзгесчнуч) шкіл, пра чому виявив в науках при *б* поводженні наступні успіхи:

Релігія	<i>б</i> дуже добре
Українська мова	<i>б</i> дуже добре
Польська мова	<i>б</i> дуже добре
Каліграфія	<i>б</i> дуже добре
Резукині	<i>б</i> дуже добре
Рисунки	<i>б</i> дуже добре
Загальні відомости з історії та географії рідного краю	<i>б</i> дуже добре
Снів	<i>б</i> дуже добре
Ручні роботи	<i>б</i> дуже добре

На підставі вщезазначеного учня *Димитрій Іванович* переводиться до *третього* класу

Керовник-учитель школи *І. Сидоренко*
Закононачіель *Микола Р. Знобаць*
Учитель *М. Сидоренко*

не раз вимагав відкриття українських шкіл на Поліссі, Холмщині, Підляшші, запровадження української мови як навчального предмету, працевлаштування безробітних учителів тощо. Польські правлячі кола більшість цих вимог відхилили.

Шойно в березні 1923 року поліський воевода все-таки затвердив статут Українського культурного товариства „Просвіта Полісся” з центральною управою в Бересті. Щоб мати змогу створювати філії в містечках і селах, пізніше довелося внести до статуту зміни. Метою організації, визначалося в статуті, є розвиток просвіти й піднесення культурного становища українського населення Полісся⁵.

Одразу ж товариство розгорнуло широку діяльність: було організовано бібліотеки-читальні, хор, драматичні гуртки в Берестейському, Кобринському, Сарненському та інших повітах, готувалося відкриття україн-

*Вчителі
й слухачі
місячних курсів
при Товаристві
„Просвіта”
в Бересті.
1927 р.*

ської школи в Бересті. Управа налагодила зв'язок з керівництвом „Просвіти” у Львові, українськими представниками в соймі й сенаті. Заходами „Просвіти” урочисто увічнено пам'ять письменника Олексія Стороженка (1805–1874), що в останні роки життя мешкав у Бересті й на приміському хуторі Тришині. Його ім'ям назвали відкриту наступного, 1924 року приватну семикласну українську школу в Бересті. При школі діяли курси для дорослих. У грудні 1923 року в селі Дмитровичах Берестейського повіту створено філію добровільного товариства „Рідна хата” (осідок у Холмі), що ставило й просвітні цілі.

Появлення українського культурно-просвітнього руху на Поліссі налякало польську владу, що засвідчують архівні документи. У звіті польського воєводського управління стосовно суспільно-політичної ситуації в червні 1923 року зазначалося, що „акція українських діячів проти польської початкової школи підтримується українським населенням, у деяких місцевостях попадає на добрий ґрунт”⁶. Ще промовистіший звіт корпусу охорони прикордоння за 1923 рік: „[...] Крім більшовицької агітації, на цій території дедалі поширюється агітація українською організацією «Просвіта» (українські самостійники), що під виглядом створення кооперативів об'єднуються в різних місцях тutesької округи. Прагнення українських самостійників є незалежна Україна. Це рух небезпечніший за більшовизм, бо його керів-

ники – люди інтелігентні, переважно з вищою освітою. Приміром, Рукавичко Андрій, колишній ад'ютант атамана Іскри, Шведло Пилип – обидва живуть у Дубровиці. У Бересті керівники «Просвіти»: лікар Дмитріюк – «г'лова „Просвіти”», адвокати Пантелеви́ч і Кри́нський – заступники «голови», урядовець Берестейської піддирекції Прокіп – секретар «Просвіти», Дрозд – теж працівник Берестейської піддирекції – «голова культурно-освітньої секції», Вольховий – «голова господарської секції» [...]

У Бересті організація налічує 35 осіб. Ядро організації міститься в с. Ліново Берестейського повіту, де головні діячі Бакалов Олександр і Воронкевич. Перший є зв'язковим між Берестям, Львовом, Холмом і Варшавою.

Організація взагалі дуже активна, успішно розвиває агітацію по селах. У цьому особливо відзначаються попи (священнослужителі) й учителі українського походження. Що далі на південь, то сильніша діяльність «Просвіти». На цих теренах агітатори поводяться дуже вороже, просто зухвало, явно настроюють населення проти Польщі.

Опорні пункти «Просвіти», крім Берестя, – Пинськ, Луїнінець, Сарни. У Сарненському повіті за діяльністю «Просвіти» пильно стежить розшука на поліція (дефеңзива), її нагляд охоплює Дубровицю, Висоцьк...”⁷.

Уже в 1923 році в багатьох місцевостях Полісся населення бойкотувало польської школи. У Пинському повіті Поліського воєводства в польській школі пішло тільки 5–7% дітей шкільного віку⁸; селяни відмовлялися лагодити шкільні будинки, доставляли паливо.

Після ухвалення польським соймом 31 липня 1924 року „Закону про мову й організацію шкільництва для національних меншин” на Поліссі проведено громадську кампанію подання декларацій про відкриття українських шкіл. Однак вона наразилася на дуже сильну протидію як місцевої адміністрації, так і польських політичних партій, культуротвірних організацій (ППС, Польського шкільного товариства („Polska Macierz Szkolna”) та ін.).

Панівні позиції займали польські школи. У 1925/26 навчальному році польські початкової школи становили в Поліському воєводстві 98,6%. Серед вчителства українців було одиниці. Польська влада просто знехтувала бажання непольського населення Полісся мати школи рідною мовою. У 1928/29 на-

вчальному році тут уже зовсім не було українських і білоруських державних початкових шкіл. Незначні поступки, на які пішов режим „санації”, власне не змінили ситуації. У 1930/31 навчальному році в Польському воеводстві статус державних, крім польських, мали 1 білоруська й 10 польсько-білоруських початкових шкіл. У 30 польських школах вивчалася білоруська мова як предмет, а також існувало кілька польсько-українських шкіл. Тож „Просвіті” доводилось і далі на свої обмежені кошти утримувати єдину українську школу в Бересті й організувати українську самоосвіту.

Після травневого (1926 р.) державного перевороту адміністративно-поліційний апарат „санаційного” режиму здійснював політику „державної асиміляції”, у якій саме польським школам надавалося особливо важливого значення. На конференції кураторів шкільних округ у Варшаві 22–24 червня 1927 року наголошувалося, що освіта перетворилася на політичний чинник. Усі приватні школи в Польщі мали поступово зникнути в умовах умисного обмежування Польською державою діяльності їх – аж до закриття. Підкреслювалося: „Приватна освіта законом дозволена, однак ми повинні так якісно й кількісно організувати державну освіту, щоб громадська школа стала потребою, а приватна – зайвинуою”⁹.

Рішучі вимоги до польського уряду, зокрема і в галузі освіти та культури, поставив з'їзд українського соціалістичного об'єднання „Селянський союз”, що відбувся 11 липня 1926 року в Бересті. У прийнятій на ньому резолюції зазначалося: „З'їзд одногослосно стверджує, що з варшавським переворотом тяжке положення українського селянства на Поліссі не змінилося на краще ні в чому... Потреби земельні, шкільні, культурно-національні і господарчі українського селянства нехтуються далі...”¹⁰. З'їзд зажадав, крім здійснення заходів соціально-економічного характеру, також свободи слова, друку, вільності організації, відкриття українських шкіл, висловив протест проти насильної полонізації українських дітей у польських школах.

Створене в жовтні 1926 року Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання („Сель-Роб”) теж наполегливо обстоювало національні права українського населення. Активізації в другій половині 20-х років національно-визвольної боротьби сприяли також Білоруська селянсько-робітничка гро-

мада, яка мала свої гуртки в Пружанському, Косовському, Пинському, Лунинецькому та інших повітах Поліського воеводства, і Компартия Західної Білорусі.

На виборах до союму в березні 1928 року діячі „Просвіти” надали підтримку Сель-Робу. Обраний за списком Сель-Робу-лівівці в Берестейській окрузі Іван Волоський увійшов до складу білоруського посольського клубу „Змаганне”. Парламентські фракції Сель-Робу й клубу „Змаганне” часто виступали спільно проти національного гноблення українського й білоруського народів. Український клуб розробив законопроект про організацію освіти непольського населення, але він був відхилений.

Сель-Роб поступово створив розгалужену мережу своїх гуртків у Берестейському, Кобринському, Дорогичинському, Пинському, Столинському, Камінь-Каширському й Сарненському повітах Поліського воеводства. Пройшовши на виборах до складу органів місцевого самоврядування, активісти Сель-Робу ставили вимоги відкриття українських шкіл. Українські представники двічі намагалися провести рішення про публікацію розпоряджень магістрату в Бересті як польською, так і українською мовами, але безуспішно. В ухваленій 24 березня 1927 року декларації вони заявили, що й надалі боротимуться „з усіма проявами системи денационалізації українського населення, особливо в справах шкільного і позашкільного виховання”¹¹.

Другі українські кооперативні курси в Бересті. 1928 р.

*Гурток
художньої
самодіяльності
при Товаристві
„Просвіта”
в Бересті.
Червень 1933 р.*

Перші підсумки організаційного зростання „Просвіти” на Поліссі підбив її з’їзд у лютому 1927 року. У його роботі взяла участь 120 делегатів. На голову з’їзду був обраний Василь Криницький. Відбулися вибори нової управи. Туди вийшли Павло Артемиюк (директор української школи ім. О. Стороженка), Микола Горшарук, Гнат Олексіюк¹².

Використовуючи легальні можливості роботи через „Просвіту”, діячі Сель-Робу переходили в її гуртки, бібліотеки-читальні. У 1928 році налічувалося 112 гуртків „Просвіти” (1601 особа), у 1929 році – 127 (1754 особи) в Берестейському, Кобринському, Дорогичинському, Пинському, Столинському й Пружанському повітах¹³. Ефективно працювали повітові управи в Бересті й Кобрині. У Бересті проводилися загальноосвітні й кооперативні курси. Тривала пропагандистська акція за відкриття українських шкіл. Проте шкільна кампанія не мала великого успіху, бо влада на всіх рівнях нехтувала такі звернення, керуючись настановою: „Нехай білорус чи українець вивчить свою мову в державних (тобто польських. – О.В.) школах, а не в Товаристві білоруської школи чи «Просвіти»... Нехай історію білоруського чи українського народу представить молоді польський педагог, а не самоук, керівник білоруських чи українських просвітніх курсів”¹⁴.

Активісти-українці організували на місцях кооперативи, осередки національної культури („Рідна хата”). Самодіяльні художні колективи влаштовували вистави. Розповсюджувалася українська преса – газети

„Діло”, „Сель-Роб”, „Наше життя” та інші. До початку 1929 року „Просвіти” вдалося створити на Поліссі 127 бібліотек-читальень.

Проте даліше розгортання діяльності „Просвіти” стримувалося не тільки утисками з боку польської влади, а й постійним браком коштів. Переважно незможні селяни-українці не могли належно підтримати товариства. До того ж „Просвіта” втратила власне приміщення – Поліська православна консисторія виселила її з братського будинку. Тож довелося збирати гроші на будівництво Народного дому. А ще ж товариство покривало витрати на утримання української школи в Бересті.

Певну допомогу надавали українські посли, центральна рада „Просвіти” у Львові, західноукраїнські політичні партії. У гуртках Сель-Робу в Іловській гміні Кобринського повіту вирішили скористатися оригінальним методом – зобов’язати своїх членів не пити горілки, не курити, аби ощадити гроші й ужити їх на культурно-просвітні цілі¹⁵. Певний час допомога надходила і зі сходу – з Радянської України. Так, у поданому для обговорення на засіданні Бюро ЦК КП(б)У проєкті кошторису витрат на українську роботу за кордоном (документ датується 6 січня 1927 р.) серед іншого передбачалося виділити кошти на утримання середніх шкіл у Бересті й Пинську (по 400 крб. одноразово), створення в цих же містах сільськогосподарських шкіл (по 3 тис. крб.), спорудження Народного дому в Бересті (4 тис. крб.), організацію „Просвіт” у Кобрині й Пинську (по 200 крб.)¹⁶.

На початку 30-х років посилюлися переслідування „Просвіти” польською владою, яка звинувачувала товариство в антидержавній діяльності, політичній агітації тощо. В умовах репресій 1930 року уціліли тільки 79 гуртків „Просвіти” (1534 особи), наступного року – 56 (1031 особа)¹⁷. Позиції цієї легальної культурно-просвітницької організації підірвалися політичним екстремізмом комуністів, які прагнули надати їй роботи революційного характеру. Врешті, це, з одного боку, призвело до розколу всередині „Просвіти”, звуження її діяльності¹⁸, а з другого – стало підставою для режиму завдати нових ударів товариству. „Після того як було зібрано достатню кількість матеріалів, що однозначно свідчать про тісний контакт окремих гуртків «Просвіти» з членами КПЗБ, служба безпеки зажадала від головного керівництва усунути з товариства під-

ривні елементи під загрозою припинення діяльності всієї організації", – зазначалося у звіті польського воеводи В.Костека-Бернацького, надісланому до МВС у 1933 році¹⁹.

Під тиском адміністративних і поліційних органів керівник „Просвіти на Поліссі” Олександр Базилевич змушений був 1 червня 1932 року закрити 30 бібліотек-читалень – „вогнищ комунізму”. У 1933 році ліквідовано всі сільські бібліотеки-читальні, залишилася тільки одна – в самому Бересті. Така ж доля спіткала й гуртки – з них далі працювали тільки два. Відтоді „Просвіта” в Поліському воеводстві занепала. Критичним було становище української школи в Бересті. Керівники управи зверталися по фінансову допомогу у Львів – до „Рідної школи”, Земського іпотечного банку, товариства „Дністер”, а також до українських парламентарів. Невелику підтримку – як кредит – надав Український кооперативний банк у Бересті. Ініційована „Рідною школою” восени 1932 року акція за створення українських шкіл на Поліссі не мала успіху передусім через відсутність там низових структур цього освітнього товариства. Протест проти закриття гуртків „Просвіти” (як і Товариства білоруської школи) висловила в січні 1933 року група білоруських письменників, публіцистів, що гуртувалися навколо радикальної „Беларускай газети”²⁰.

У 30-ті роки західнобілоруська інтелігенція намагалася налагодити тісніші контакти із західноукраїнськими організаціями, зокрема централею „Просвіти” у Львові. Створений у Вільні двома західнобілоруськими культурно-освітніми організаціями (Товариством білоруської школи і Білоруським інститутом господарства та культури) Шкільний секретаріат 17 липня 1936 року звертався до „Просвіти”, часопису „Рідна школа” у Львові в справі захисту інтересів білорусів, зокрема в пресі, польському союмі й сенаті (там не було білоруських представників)²¹. Однак спільного фронту боротьби проти полонізації не було створено.

У 1935 році польська влада заборонила „Просвіту на Поліссі”²². Тоді ж закрито й українську школу ім. Олексія Стороженка. Це мало вкрай негативні наслідки для національно-культурного життя місцевих українців. У регіоні не залишилося жодної структури, яка б могла протистояти насильній полонізації. Знищивши українські культурно-освітні осередки, влада складала нові плани посилення полонізаційного тиску, зо-

крема передбачалося унеможливити працю українців, білорусів і росіян у сфері навіть польського шкільництва. Так, польський воевода Вацлав Костек-Бернацький у лютому 1937 року в таємному листі до Міністерства внутрішніх справ Польщі пропонував: „... Вчительські сили для польського села мають бути ретельно дібрані з-поміж елементів польського ядра, що мають ідеологічне настановлення й почуття значущості місії, яку тут потрібно виконати. Не може бути й мови, принаймні впродовж 10 найближчих років, щоб учителем на Поліссі міг бути росіянин, українець чи білорус, навіть місцевий поліщук”²³. Усе це поглиблювало процес денационалізації українського населення.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше про цю конференцію і тогочасне українське шкільництво див.: Винниченко І. Українці Берестейщини. Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. – К., 1997. – С.35–48.

² Мир. – 1918. – 1 жовт.

³ Державний архів Берестейської області (далі – ДАБО). – Ф.1. – Оп.9. – Спр.45. – Арк.5.

⁴ Український текст Ризького договору від 18.03.1921 р. // Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С.155.

⁵ Статут Українського товариства „Просвіта” на Поліссі. – *Brześć n/W*, 1928. – С.3.

⁶ ДАБО. – Ф.67. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.27.

⁷ Там само. – Спр.17. – Арк.25.

⁸ Там само. – Спр.365. – Арк.149.

⁹ Державний архів Литви. – Ф.172. – Оп.1. – Спр.1459. – Арк.6 зв.

¹⁰ З’їзд „Селянського союзу” в Бересті // Наше життя. – 1926. – 25 лип.

¹¹ З міської ради м. Берестя // Наше життя. – 1927. – 8 трав.

¹² Ласкович В. П. Доброго пути! // Берестейський край. – 1996. – №1. – Берез. – С.1–2.

¹³ ДАБО. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.46. – Арк.69.

¹⁴ Там само. – Ф.67. – Оп.1. – Спр.932. – Арк.24.

¹⁵ Р. Нам пишуть // Наше життя. – 1927. – 27 берез.

¹⁶ Винниченко І. Знач. праці. – С.269, 270.

¹⁷ ДАБО. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.46. – Арк.69.

¹⁸ Ладьсеу У. Выпрабаванні часам і жыццём (Да 75-годдзя утварэння і дзейнасці Кампартыі Заходняй Беларусі) // Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – №4. – С.41.

¹⁹ Ласкович В. Поліська „Просвіта” очима воеводи Костека-Бернацького // Берестейський край. – 1997. – №2 (11).

²⁰ Державний архів Городенської області. – Ф.200. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.156.

²¹ Національний архів Республіки Білорусь. – Ф.883. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.59, 60.

²² Леонюк В. Словник Берестейщини. – Львів, 1996. – С.59.

²³ ДАБО. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.1656. – Арк.16.